

PROUČAVANJE RECEPCIJE I POVIJEST ČITANJA¹

David Šporer

UDK: 82.09:028.09(091)

Članak nudi usporedbu povijesti čitanja i dosadašnjih modela proučavanja recepcije u književnosti, osobito njemačke »estetike recepcije«. Dok se, naime, u domaćim književnoznanstvenim krugovima o njemačkoj »estetici recepcije« dosta znalo već početkom 1970-ih, to se ne može reći za povijest čitanja koja privlači sve više pažnje posljednjih desetljeća. U radu su zbog toga naznačene određene teme i perspektive karakteristične za povijest čitanja, koje bi mogle biti korisne i u proučavanju književnosti budući da povijest čitanja nadopunjuje teorije recepcije time što u istraživanjima naglasak stavlja na čitanje kao na aktivnost i društvenu praksu.

Ključne riječi: recepcija, povijest čitanja, značenje, »revolucije čitanja«

¹ Premda se pojavljuje u 2016., ovaj rad – zapravo pisana verzija izlaganja održanog sredinom 2015. – predstavlja kronološki raniji stadij obrade teme kojom se opsežnije i po mnogo čemu drugačije bavi IX. poglavlje u mojoj, u međuvremenu objavljenoj, knjizi *Uvod u povijest knjige. Temelji pristupa*, Leykam international, Zagreb, 2015.

U posljednjih stotinjak godina u proučavanju književnosti iskušani su različiti pristupi proučavanju čitanja. Interes za izučavanje čitanja možda se može objasniti time što ono čini jednu od ključnih aktivnosti za sve one koji se bave tekstovima, bilo da se radi o teoretičarima ili povjesničarima književnosti, bilo da se radi o povjesničarima, pa čak i antropolozima ili o semiotičarima. Od različitih mogućih načina kako pristupiti raznim aspektima čitanja u 20. stoljeću iskristalizirala se podjela na dva temeljna puta. Jedan bi se provizorno mogao označiti kao »filozofski« model, a drugi, također provizorno, kao »historijski« modus proučavanja čitanja.

Uvođenje pridjeva »filozofski« za jednu vrstu pristupa može svoje opravdanje pronaći kako u temeljima, tako i u osnovnoj preokupaciji ili svrsi takvog načina bavljenja čitanjem. Taj se modus zanima točkom nastanka smisla, trenutkom u kojem se dotiču ljudska percepcija i određen zapis na nečem izvan čovjekove svijesti. Taj prilično misteriozan trenutak, svojevrsni »big bang« nastanka smisla koji se zbiva tijekom interakcije svijesti i medija, može se proučavati kao pitanje percepcije iz filozofskog i psihološkog rakursa. Proučavanje čitanja kao recepcije čuva u svojim dubokim temeljima vezu s takvim metodološkim ishodištima u filozofskoj hermeneutici i fenomenologiji, istodobno se usmjeravajući prema pitanjima koja dolaze iz jedne druge filozofske grane – estetike. Na takvim temeljima gradila se »estetika recepcije« ili teorija recepcije koju se shvaćalo kao pristup ili čak školu jer se povezivala uz djelatnost skupine znanstvenika sa Sveučilišta u Konstanzi, a među njima su istaknutu ulogu imali Hans Robert Jauss i Wolfgang Iser.

Dva su glavna metodološka problema ili dvije krajnosti koje estetika recepcije nastoji pomiriti i s njima izaći na kraj. Na jednoj strani nalazi se gledište koje se za ovu priliku može provizorno označiti kao »apsolutističko« shvaćanje značenja. Ono smatra da postoji određen sloj značenja koji se – u bilo kojem zapisu – ne mijenja. Takvo viđenje pretpostavlja da unutar zapisa i tekstova postoji određena kvaliteta koja dovodi do toga da se djela nekih autora poput Dantea Alighierija ili Miguela de Cervantesa čitaju i

prije više stoljeća i danas. Međutim, takvo univerzalističko i apsolutističko nagnuće – u smislu apsolutne, povijesno nepromjenjive kvalitete teksta – ima i svoje negativne strane, a to su determinizam i redukcionizam u promatranju nastanka smisla zapisa. Ono što, bez obzira na brojne druge razlike, međusobno dijele različite vrste historističkih, pozitivističkih i marksističkih pristupa u 19. i 20. st. tiče se uvjerenja da se redukcijom, metodološkim ljuštenjem slojeva teksta, može doći do esencije, do neke kvalitete unutar djela koja se ne mijenja kroz vrijeme. U isti mah tu se javljaju i razlike, bez obzira na zajedničku epistemološku ishodišnu osnovu u skladu s kojom postoji samo jedna ključna kvaliteta koja tvori supstancijalni, pravi smisao djela. Zajednička formula za dobivanje smisla djela sastoji se od pokušaja rekonstrukcije utisaka, podražaja autorske svijesti, koji su dobili svoj izraz, ekspresiju u djelu. Ono u čemu se pojedine vrste ovog »apsolutističkog« shvaćanja smisla razlikuju samo su vrste redukcija koje se provode. U jednom slučaju to su, primjerice, emocije autora ovisne o sasvim nepredvidivim susretima i iznimnoj sposobnosti doživljavanja, u drugom slučaju to su socioekonomske okolnosti koje determiniraju pojedinca i progovaraju kroz njegove tekstove. U svakom slučaju autor djeluje kao neka vrsta pečata koji utiskuje tragove koji ne blijede i koje treba ispravno dešifrirati jer protokom vremena jezici nestaju, alfabeti se zaboravljaju, a običaji i navike se stubokom mijenjaju.

Upravo se tu pomalja druga krajnost u sagledavanju smisla koju estetika recepcije nastoji izbjeći, a zove se relativizam. On dolazi kao posljedica uvida o temporalnosti smisla jer se čini da se smisao ipak mijenja kada se uzme u obzir protok vremena. Jedan primjer učinit će možda zornijim o čemu se radi. Naime, u prvoj glavi slavnog romana navodi se o čitateljskim navikama glavnoga junaka ovo: »A od svijtu mu knjiga nikoje nisu toliko po volji bile koliko one što ih je napisao slavni Feliciano de Silva, jer jasnoća njegove proze i one zamršene rečenice njegove činile mu

se biserom [...].² Bez obzira ne samo na osjetnu ironiju pripovjedačeva tona provučenu uostalom kroz čitav roman, nego i na nepresušnu ironiju koja proizlazi iz same barokne, končetističke, metapoetičke, ili, kako bi se reklo današnjim žargonom, »autoreferencijalne« situacije u kojoj se razine miješaju toliko da izazivaju vrtoglavicu – antijunak kvaziviteškog romana navodno čita tadašnje »prave« viteške romane stvarnog autora – može se postaviti retoričko pitanje koje ilustrira problem relativizma »značenja« i estetskih kvaliteta djela. Naime koje se od ovih imena – Don Quijote ili Feliciano de Silva, »slavni« autor čije su knjige Don Quijoteu toliko omiljene – može smatrati ne samo poznatijom, nego i za ukupnu povijest književnosti važnijom književnom »činjenicom«? Sličnu ilustraciju nudi i Jauss u jednome od ključnih metodoloških tekstova estetike recepcije kada uspoređuje sudbine dvaju romana dvojice suvremenika iz sredine 19. stoljeća: »Kao primjer za to može poslužiti jedna književna senzacija iz godine 1857. Uz Flaubertovu *Madame Bovary*, koja je u međuvremenu stekla svjetsku slavu, izašla je, danas zaboravljena, *Fanny* njegova prijatelja Feydeaua.«³ Takve zaboravljene književne senzacije najbolje dokazuju ne samo da se ukus mijenja, nego da se kao posljedica promjene ukusa mijenja i način vrednovanja djela. Znači li to onda da u djelima nema nikakvih intrinzičnih estetskih kvaliteta koje bi se odupirale oksidaciji koju donose godine i stoljeća, koje bi garantirale koga će se čitati za četiri stotine godina? Kako objasniti to da bestseler može, kako dalje kaže Jauss, požutjeti od starosti, dok neko drugo djelo vremenom može izaći iz duboke sjene? Povijesti bilo koje umjetnosti prepune su takvih »komercijalnih neuspjeha« koji nisu bili po volji publici svojeg vremena, a kasnije su postali favoriti

² Miguel de Cervantes Saavedra, *Bistri vitez Don Quijote od Manche*, Dio prvi, prev. Iso Velikanović i Josip Tabak, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 28.

³ Hans Robert Jauss, »Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti«, prev. Benjamin Tolić, u: *Suvremene književne teorije*, ur. Miroslav Beker, MH, Zagreb, 1998., str. 289.

stručnih recipijenata (čitatelja, gledatelja ili slušatelja) koji u njima vide prevratnička ostvarenja.

Estetika recepcije predstavlja pokušaj da se pronađe formula, alkemičarski kamen mudraca književne interpretacije koji stapa formalizam i marksizam, književnost i povijest, nepromjenjivost estetske vrijednosti i historijsku varijabilnost djela: »Aktualni izazov znanosti o književnosti vidim u tome da se ponovno postavi problem koji je u prijeporu marksističke i formalističke metode ostao neriješen. Moj pokušaj premoštenja jaza između književnosti i povijesti, historijske i estetičke spoznaje, može početi na granici pred kojom su zastale obje škole.«⁴ Ta se granica tiče »čitatelja, slušatelja i gledatelja« ili »faktora publike« zanemarenog i u formalizmu i u marksizmu. Estetika recepcije se stoga može sagledavati kao pokušaj sinteze obilježja suprotnih pristupa s temeljnom idejom da se kao konačni interpretacijski kontekst književnog djela ne uzima isključivo autor ili djelo, nego čitatelj kao instancija aktivacije značenja u književnoj komunikaciji. Način kojim estetika recepcije pokušava izbjeći reduktivni determinizam utvrđivanja nepromjenjivog značenja djela (kojem tendiraju marksizam i formalizam) nalazi se u proučavanju različitih modusa interakcije između djela i čitatelja – tj. recepcije – u sukcesivnim povijesnim razdobljima. Istodobno, drugi važan zadatak – izbjegavanje interpretacijskog relativizma koji prijeti iz prihvaćanja promjenjivosti tumačenja istih formalnih odlika djela u različitim vremenima – trebao bi proizlaziti iz postuliranja promjenjivosti ne značenja nego »obzora očekivanja« (*Erwartungshorizont*) koji objašnjava to da se isto djelo može interpretirati na sasvim različite ili čak suprotne načine u različitim epohama.

Osim pokušaja koji su u okvirima ruskog formalizma i češkog strukturalizma još prije Drugoga svjetskog rata naznačavali takav mogući smjer proučavanja, estetika recepcije kao zaokružen pristup i škola koja se javlja

⁴ Hans Robert Jauss, »Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti«, str. 281-282.

kasnih 1960-ih, postat će prilično brzo, već ranih 1970-ih, poznata kod nas kako zbog općenitijih i dugoročnijih, tradicionalnih kulturno-jezičnih veza, tako i zbog konkretnih i direktnih kontakata domaćih krugova s njemačkim autorima. Tako su se, primjerice, u časopisu *Umjetnost riječi* relativno redovito, od početka 1970-ih, počeli pojavljivati originalni prilozi pripadnika »škole iz Konstanza«, a suradnja će dosegnuti zavidnu razinu godine 1975. održavanjem znanstvenog skupa o estetici recepcije u Dubrovniku na kojem su gostovali i brojni sudionici iz Njemačke. Prilozi sa skupa objavljeni su nakon toga u posebnom broju *Umjetnosti riječi* 1977.⁵

Unatoč tome, estetika recepcije nije izvršila neki značajniji utjecaj u okvirima proučavanja književnosti u nas, odnosno poznavanje osnovnih principa estetike recepcije nije rezultiralo njihovom ozbiljnijom aplikacijom u domaćim književnohistoriografskim radovima. Neki od razloga vjerojatno bi se mogli naći u velikoj otpornosti historističke i pozitivističke vrste odnosa prema književnosti, obnovljenog do određene mjere impulsom pojedinih varijanti marksizma nakon Drugoga svjetskog rata. Pored toga, kasnija recepcija formalizma i strukturalizma od 1960-ih nadalje nudila se kao s jedne strane dobar način za izbjegavanje ideoloških pitanja u interpretiranju književnosti, a s druge strane kao tihi otpor ili tolerirani otklon akademske zajednice u odnosu na službeno društvenu ideološku doktrinu.

Kao pojava u okvirima jezične kulture koja će postupno sve više biti marginalizirana plimnim valom angloameričke kulture, akademskih institucija i jezika, estetika recepcije nije mogla poremetiti taj dosegnuti »modus vivendi« – kako će to kasnije moći sveobuhvatniji trend »postmodernizma« – ili miroljubivu koegzistenciju formalističkog eskapizma i rezistentnog pozitivizma obnovljenog vulgarnim determinizmom estetike socrealizma.

Pored ovog »filozofskog« modela bavljenja čitanjem, postoji i onaj, na početku spomenuti, »historijski« model u liku tzv. povijesti čitanja. Ona

⁵ Usp. poseban broj pod naslovom »Rezeptionsästhetik und Literaturgeschichte«, *Umjetnost riječi*, 1977., Izvanredni svezak.

se, kako pokazuje već i naziv, bavi također čitanjem kao i estetika recepcije, ali za razliku od ove potonje, u nas poznate ali slabo primijenjene, povijest čitanja kod nas će dugo biti sasvim nepoznata, a tek su se u novije vrijeme počeli javljati radovi pojedinih domaćih autora i autorica u kojima se ili pojavljuju elementi tog pristupa ili se pak izravno poduhvaćaju tema koje pripadaju povijesti čitanja.⁶ I premda s estetikom recepcije (i sličnim pristupima proučavanju čitatelja i književne publike) dijeli temeljni interes za temu čitanja, povijest čitanja se od nje razlikuje po jednom ključnom obilježju.

Ta bitna razlika nalazi se u usmjerenosti povijesti čitanja prema praktičnim aspektima čitanja. U povijesti čitanja veliku ulogu igra veza čitanja i općih društvenih i ekonomskih okolnosti i uvjeta, čime se naglašava s jedne strane dimenzija socijalne povijesti, a s druge strane to da se i čitanje može proučavati kao »društveni fenomen«.⁷ Razlika između estetike recepcije, odnosno dotadašnjih varijanti proučavanja recepcije u metodološkom okviru koji se oblikuje amalgamiranjem utjecaja koji dolaze iz filozofske estetike te teorije i povijesti književnosti u usporedbi s povijesti čitanja proizlazila bi iz temeljne usmjerenosti povijesti čitanja na aktivnost čitanja kao vida društvene prakse. Dakle, dok se estetika recepcije bavi ukusom, interpretacijom, čitateljskom konstrukcijom smisla, povijest

⁶ Usp. Jelena Lakuš, »Reading Societies and their Social Exclusivity: Dalmatia in the First Half of the 19th century«, *Libellarium*, br. 1, 2008.; Jelena Lakuš – Jelena Vukadin, »Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća«, *Libellarium*, br. 1, 2012.; Zoran Velagić, »Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestoga stoljeća«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 17, 1999.; Marijana Hameršak, *Pričalice. O povijesti djetinjstva i bajke*, Algoritam, Zagreb, 2011.

⁷ Robert Darnton, »First Steps Toward a History of Reading«, u: *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, W. W. Norton, New York-London, 1990., str. 157, a u vezi s čitanjem kao društvenom aktivnosti, str. 168. Za definiranje mjesta povijesti čitanja u okvirima povijesti knjige, v. Frédéric Barbier, *Histoire du livre en Occident*, Armand Colin, Paris, 2012., str. 9.

čitanja bavi se čitanjem kao praksom i različitim socijalnim dimenzijama aktivnosti čitanja u prošlosti.

U svojoj raspravi iz 1986. posvećenju tada još neafirmiranom području povijesti čitanja, američki povjesničar Robert Darnton uspoređuje ga s dotadašnjim modusima bavljenja recepcijom. Zagovarajući povezivanje i suradnju, on ipak razliku proučavanja recepcije u okvirima književne povijesti i teorije u odnosu na povijest čitanja u okviru povijesti knjige definira kao razliku teorije i prakse čitanja. Temeljnu razlikovnu karakteristiku povijesti čitanja on vidi u tome da se ona bavi čitanjem i interpretacijom tekstova kao aktivnostima.⁸ Tako, za razliku od proučavanja »implicitnog« čitatelja estetike recepcije, Darnton kao jedan od osnovnih zahtjeva koji se postavljaju pred povijest čitanja kao istraživanje konkretnih praksi čitanja, postavlja uspoređivanje implicitnih čitatelja i stvarnih situacija i uvjeta čitanja.⁹

Iz te temeljne razlike proizlaze brojne druge bilo tematske bilo metodološke varijacije. Povijest čitanja se otud može shvatiti kao određena vrsta povijesne antropologije ili povijesne sociologije čitanja. Ona se često služi i kvantitativnim metodama, oslanjajući se o podatke koji govore primjerice o prodaji ili tiražama, odnosu obrazovanja i čitanja, pismenosti u općoj populaciji, broju knjiga ili udjelu pojedinih naslova ili jezika u nekom uzorku populacije pojedine zemlje u prošlosti.¹⁰ No jednako tako ona se oslanja i o pojedinačna svjedočanstva, iskaze ili bilo koje druge vrste tragova koji ukazuju na čitateljske navike i uvjete u kojima se odvijalo čitanje pojedinaca ili skupina u prošlosti.

Iz tog temelja izrasta nekoliko velikih tematskih žarišta u povijesti čitanja. Jednu od takvih tema ili jedno od pitanja predstavlja odnos tzv. intenzivnog i ekstenzivnog čitanja, odnosno određena »revolucija čitanja«

⁸ Robert Darnton, »First Steps Toward a History of Reading«, str. 179.

⁹ Robert Darnton, »First Steps Toward a History of Reading«, str. 182.

¹⁰ Formulaciju o »povijesnoj sociologiji čitateljstva« nudi Darnton, v. Robert Darnton, »First Steps Toward a History of Reading«, str. 164.

koju pojedini povjesničari smještaju u kasno 18. i rano 19. stoljeće.¹¹ Intenzivno čitanje bilo bi ono u kojem se ponovljeno čita jedan tekst ili manji broj tekstova, dok bi ekstenzivno bilo ono u kojem se čitanje ne ponavlja nego se čita jednom i to veliki broj tekstova. Intenzivno čitanje najčešće se tumačilo kao pojava koja proizlazi iz oskudnosti dostupnih knjiga, malog broja tekstova koji su na raspolaganju i koji se čitaju više puta, za razliku od situacije u kojoj sve veća količina tekstova stoji čitateljima na raspolaganju i time diktira smanjenje broja ponovljenih čitanja istog naslova.

Takve teme u povijesti čitanja isprepleću se s velikim i kontroverznim pitanjem komunikacijske revolucije tiskarstva. Radi se o velikoj temi jednostavno zato što se neosporno radi o epohalnoj promjeni. Prije pojave tiskarstva količina tekstova može biti nešto što varira, dok se nakon tiskarstva uspostavlja trend koji se, bez obzira na varijacije ili pojedina razdoblja stagnacije, ne mijenja, trend konstantnog rasta, kroz stoljeća, i količine tekstova i njihove dostupnosti. Kontroverzni aspekti te teme odnose se s jedne strane na narav promjene (radi li se doista o revoluciji u smislu nagle i trenutačne promjene) i s druge strane na pitanje kauzaliteta, odnosno uzrokuje li i u kojoj mjeri tiskarstvo različite vrste tehnoloških, znanstvenih, komunikacijskih i na kraju društvenih promjena. Sve slojeve kontroverznosti te tematike nije moguće usputno sažeti u izlaganju posvećenom drugoj temi, a uvelike i nadilazi svrhe izlaganja u ovom

¹¹ Reinhard Wittmann, »Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle?«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997., str. 331-332. Usp. u vezi s tim i Robert Darnton, »First Steps Toward a History of Reading«, str. 165, te Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Vintage Books, New York, 1985., str. 249, a za prikaz općenitih promjena u vezi s čitanjem u to doba, v. Martin Lyons, »Les nouveaux lecteurs au XIXe siècle. Femmes, enfants, ouvriers«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*.

kontekstu. U krajnjoj liniji mnogo toga na kraju ovisi i o opredjeljenju u vezi s pojedinim interpretacijama, a i o općenitoj koncepciji povijesti.¹²

No bez obzira na sve kontroverze u vezi s »revolucijom tiskarstva« ne može se osporavati da tiskarstvo donosi neizmjereno povećanje količine tekstova – sve što u analizama dolazi nakon te točke tumačenja su u kojima ulogu igraju uvjerenja i hipoteze. Jedna bi glasila da ta kvantitativna promjena nije tek puko uvećanje u količinskom smislu nego da se tu zbiva određen prijelaz kvantitete u kvalitetu, odnosno da tiskarstvo ima za posljedicu brojne kvalitativne promjene, iskorake koji znače pomak u stupnju ili rang u određenih pojava, a ne samo u njihovu broju.

Jednu od najvažnijih generalnih karakteristika tiskarstva u usporedbi s erom rukopisne knjige predstavlja prilagođavanje čitatelju, princip oblikovanja pristupačne informacije, princip *user-friendly* u žargonu današnjeg digitalnog miljea čija povijest seže, dakle, mnogo dublje u povijest u odnosu na digitalnu revoluciju. Dok se, naime, u doba srednjovjekovnih skriptorija o prilagođenosti i pristupačnosti teksta čitateljima vodilo vrlo malo računa jednostavno zato što knjige nisu bile samo mediji i prijenosnici informacija, veće prilagođavanje teksta čitatelju može se promatrati u vezi sa stalno rastućom količinom tekstova nakon pojave tiskarstva. S tom temeljnom tendencijom prilagođavanja teksta čitatelju mogu se povezati različiti faktori i karakteristike tekstova koji utječu na čitanje i koji se mogu sagledavati kao daljnji procesi kvalitativnih preobrazbi iskustva čitanja.

Primjerice, sve veće prilagođavanje teksta čitatelju ili brojni aspekti olakšavanja čitanja mogu se promatrati u vezi s vremenom potrebnim za čitanje, odnosno potrebom za što bržim prolaženjem kroz tekst. Povećanje

¹² Dvije oprečne pozicije izlažu u svojim knjigama i radovima Elizabeth Eisenstein i Adrian Johns, v. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993. i Adrian Johns, *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*, Chicago University Press, Chicago-London, 1998.

broja tekstova utječe na potrebu da se što veća količina teksta pročita što brže, odnosno u što kraćem vremenu, a to uvjetuje u jednom pravcu unifikaciju i standardizaciju – oblika slova, organizacije sadržaja, opreme knjige – i u drugom smjeru nešto što bi se moglo označiti kao vizualna segmentacija. Vizualna segmentacija teksta također olakšava i ubrzava čitanje koje mora biti efikasnije zbog sve veće količine tekstova. Ubrzanje se pak isprepliće s tihim čitanjem budući da tiho čitanje ima i veću brzinu i drugačiji tip koncentracije u odnosu na glasno čitanje. Dakako, koncentracija uvelike ovisi o navici, pa tako dok neki čitatelji glasno čitanje primjenjuju radi pojačavanja razumijevanja i pamćenja, kod drugih se čitanje u sebi pojavljuje kao bolje sredstvo razumijevanja teksta.

Učenje čitanjem i ponavljanjem naglas kojim se potpomaže memoriranje pripada modusu usmenosti, kulturi u kojoj dominira usmenost ili koja u podlozi još uvijek ima određen reziduum usmenosti. Ključne karakteristike usmenosti ili u skladu s klasifikacijom Waltera J. Onga, »primarne usmenosti«,¹³ kulture koja u komunikaciji ne koristi nikakav zapis, proizlaze iz dominantne ovisnosti komunikacije o memoriji. U primarnoj usmenosti sve mora biti podređeno pomaganju memoriji. Zbog toga ponavljanje ima veliku ulogu – ponavljanje koje dolazi do izražaja i preko ritma (glasova) i preko redundancije koja nije nedostatak nego vrlina. Oslonjenost isključivo o zvuk i glas također treba biti podređena potpomaganju pamćenja. Zbog toga pamćenje koje se gradi oko vokalizacije ima veću usmjerenost na automatiziranje niza, poticaj koji pokreće niz (*cue*). Koliko to može biti dugotrajno aktualno, pokazuje uobičajena školska metoda učenja pjesmica napamet. Ona predstavlja određen reziduum usmenosti, odnosno ona bi pripadala sekundarnoj usmenosti, onoj usmenosti koja se javlja ili održava u kulturi koja već posjeduje zapis (to su za Onga hirografske i tipografske kulture).¹⁴ U školskom sistemu

¹³ Walter J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Methuen, London-New York, 1982., str. 11.

¹⁴ Walter J. Ong, *Orality and Literacy*, str. 21, 36.

učenje napamet primjenjivalo se ne samo kao vježba usmenog izlaganja, recitiranja, nego i kao vježba pamćenja ili način pomaganja i pojačavanja sposobnosti pamćenja. I u tom recitatorskom automatiziranju niza – kao načina pomaganja pamćenju – dolazi do izražaja daljnja karakteristika usmenosti na koju upućuje Ong – agregativnost i aditivnost, dodavanje i nizanje. Tiho čitanje pripada sasvim drugačijoj vrsti uranjanja u tekst, kontemplativnog pamćenja, analize, pamćenja ne komada nego detalja. Za razliku od Ongove agregativnosti svih procesa kao jedne od osnovnih karakteristika usmenosti, tako bi se i u vezi s razlikom tihog i glasnog čitanja mogla uvesti podjela na atomizirajuću, analitičku kvalitetu tihog čitanja naspram agregativnosti glasnog čitanja.

Odnos tihog i glasnog čitanja predstavlja jednu od velikih i također kontroverznih tema u povijesti čitanja. Rezimirajući rasprave u vezi s tom temom moglo bi se reći da su kontroverze povezane s kronologijom, trenutkom pojave tihog čitanja, te s uzrocima pojavljivanja ili nestajanja pojedinog načina čitanja. U tom pogledu spomenuta vizualna segmentacija tekstova ima važno mjesto u interpretacijama tih pojava. Naime, tekstovi u antici i u rimsko doba bili su zapisivani načinom koji se naziva *scriptio continua* ili *scriptura continua*.¹⁵ To zapravo znači da u zapisima nema razmaka među riječima, niti razlike velikih i malih slova, nego se zapisi sastoje od kontinuiranih nizova slova raspoređenih u redove po papirusu ili pergamentu. Na to se još nadovezuje i nepostojanje pravila o poretku riječi. Sve te karakteristike zapisa imale su posljedice dakako i po čitanje. Čitanje se moralo ponavljati – intenzivno čitanje se, dakle, pokazuje kao nužno ne samo zbog manjeg broja tekstova u usporedbi s dobom tiskarstva, nego i zbog te veće neproničnosti zapisa. Pored toga, nužnu etapu čitanja čini vokalizacija, čitanje naglas. Ukratko, dakle, *scriptio continua* uvjetuje ponavljanje glasnog čitanja istog teksta budući da se ponavljanjem naglas

¹⁵ U vezi s tim v. Henri-Jean Martin, *Histoire et pouvoirs de l'écrit*, Albin Michel, Paris, 1996., str. 68. te Paul Saenger, *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press, Stanford, 1997., str. 9-10.

tekst dijeli na smislene dijelove koje čitatelj treba zapamtiti, a da bi zapamtio, mora određen broj puta ponovno pročitati isti tekst kako bi tek nakon toga došao do etape u kojoj se može posvetiti isključivo razmatranju njegova sadržaja. Na drugom kraju vremenskog spektra ono spomenuto sve već prilagođavanje teksta čitatelju koje inaugurira tiskarstvo – a segmentacija teksta se osim uvođenjem razmaka među riječima provodi i na razne dodatne načine koje omogućuje tisak – umanjuje potrebu za ponavljanjem čitanja kako bi se proniknulo u tekst, kako bi ga se uopće razumjelo.

Polemična tumačenja u pogledu pojave tihog čitanja pokrivaju raspon od onih autora koji, poput Bernarda W. M. Knoxa i Jespera Svenbroa, dokazuju da se bez obzira na *scriptio continua* u antici javilo čitanje u sebi, do onih, poput Paula Saenger, koji pojavu tihog čitanja smještaju u srednji vijek, kada se tijekom nekoliko stoljeća u rukopisima počinje postupno pojavljivati razmak među riječima i upotrebljavaju se sve više velika slova za pojedine vrste riječi u latinskim kodeksima.¹⁶ No istodobno takvo tumačenje naznačuje labavljenje uzročno-posljedične veze između tiskarstva (povećanja količine tekstova) i tihog čitanja kao efikasnijeg i bržeg načina čitanja koje bi se nametalo kao potreba u uvjetima rastućeg broja tekstova koji dovode do ekstenzivnosti čitanja.

Saenger osim toga smatra da se pojava razmaka među riječima može dovoditi u vezu ne samo s brzinom čitanja, nego i s brzinom i modusima kopiranja tekstova. Tako se u antici uobičajeno tekstove kopiralo

¹⁶ Pored citirane Saengerove knjige, v. i njegov prilog u citiranom zborniku o povijesti čitanja, Paul Saenger, »Lire aux derniers siècles du Moyen Age«, kao i priloge Malcolma Parkesa, »Lire, écrire, interpréter le texte. Pratiques monastiques dans le haut Moyen Age« te Jacqueline Hamesse, »Le modèle scolastique de la lecture«. U vezi s antikom, v. Jesper Svenbro, »La grèce archaïque et classique. L'invention de la lecture silencieuse«. Svi se navedeni članci nalaze u zborniku *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997. U vezi s tim pitanjima v. svakako i Bernard M. W. Knox, »Silent Reading in Antiquity«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, br. 4, 1968.

diktiranjem, odnosno čitanjem naglas koje omogućuje nastanak većeg broja kopija odjednom, dok se u srednjem vijeku javlja prepisivanje tekstova u tišini koje se oslanja na vizualno kopiranje.¹⁷

No, sva ta neslaganja oko kronologije i uzroka pojave tihog čitanja tiču se nijansi i nemaju onoliku težinu kakvu ima hipoteza o revoluciji čitanja u 18. i 19. stoljeću. Dok neki povjesničari u tom pogledu iskazuju skepsu i, dokazujući pojavu pojedinih oblika čitanja ranije – poput primjerice tihog čitanja – osporavaju mogućnost smještanja revolucije čitanja u kasnija stoljeća, drugi poput Reinharda Wittmanna smatraju da se ipak može govoriti o revolucionarnim promjenama modusa i uvjeta čitanja u 18. i 19. stoljeću. Naime, ključni lakmus-papir u vezi s revolucijama čitanja može biti »standardizacija«¹⁸ – kada se nešto uspostavlja kao standardna praksa? Kronološko pomicanje pojedinih pojava unatrag, poput tihog čitanja ne negira održivost pretpostavke o revoluciji čitanja krajem 18. stoljeća. I dok su rasprave u vezi s vremenskom točkom u koju se može datirati pojava tihog čitanja (u antiku ili srednji vijek) određena vrsta povijesnog nijansiranja, hipoteza o revoluciji čitanja ukazuje na to da se, bez obzira na ranije javljanje pojedinih modusa, tek u osvit moderne epohe određene karakteristike čitanja pretvaraju u standardnu i raširenu, uobičajenu praksu.

Uz društvenu ekspanziju, ekstenzivnost i tiho čitanje kao pojave koje krajem 18. st. postaju standardna obilježja čitanja, treba spomenuti još jednu promjenu koju se može datirati u to doba. Naime, dok danas čitanje podrazumijeva primarno aktivnost pojedinca pripadnu prostoru individualne intime i znači zapravo usamljivanje od kolektiva, nekada se podjednako ili čak i više – za pojedine društvene klase – uobičajeno čitalo u zajednici, odnosno čitalo se drugima i za druge, bilo da se radilo o čitanju vjerskih tekstova, ponajprije Biblije, bilo da se smjeralo pronalaženju informacija

¹⁷ Paul Saenger, *Space Between Words*, str. 48-49.

¹⁸ Taj termin ima kod Elizabeth Eisenstein centralnu ulogu u analizama tiskarstva kao komunikacijske revolucije u citiranoj knjizi *The Printing Revolution in Early Modern Europe*.

o primjerice poljoprivredi ili o praktičnim tehničkim vještinama ili se pak radilo o također praktično usmjerenom čitanju za zabavu drugih koji rade u manufakturama i protoindustrijskim tvornicama.¹⁹ Odnos čitanja radi zabave i nečeg što bi se moglo odrediti kao pragmatično čitanje, čitanje u potrazi za korisnim i u svakodnevici praktično primjenjivim informacijama također predstavlja određenu povijesnu varijablu u vezi s čitanjem.

Jednu od najboljih ilustracija čitanja koje treba prekratiti vrijeme, kao i privatizacije čitanja i moderne atomizacije kolektiva otkriva čitanje u transportu. Ono se pojavljuje paralelno s novim oblicima transporta u 19. st. – željeznica – koji ne samo nameću čitanje kao način prekraćivanja duljine monotonog putovanja nego i omogućuju čitanje povećanjem komfora putovanja. Zapravo, navika čitanja u transportu i tranzitu – zbog duljine ili svakodnevnog ponavljanja putovanja – u mnogim zemljama održala se do danas. Kao i prvi putnici spore željeznice 19. st., tako i putnici suvremenih megapolisa koji su do posla prisiljeni putovati sat ili više, imaju jednaku potrebu da trajanje putovanja skrate pregledavanjem novina ili čitanjem knjige. Zajednička crta ostaje pozicija pojedinca koji čita u sebi premda se nalazi u kolektivu putnika, za razliku od čitatelja koji su nekada čitali svojim ukućanima ili sumještanima. Danas čitanje radi zabave ubrzano mijenjaju digitalizacija i novi elektronički mediji koji čine dostupnima brojne druge sadržaje koji nekad nisu bili dostupni u transportu, poput slušanja muzike, gledanja filmova, televizijskog i radijskog programa, igranja igara, komuniciranja ili jednostavno lutanja internetskim prostranstvima. No bez obzira na promjene sadržaja i modusa percepcije

¹⁹ O uobičajenom čitanju jednog ili jedne za ostale koji rade, primjerice, u »tekstilnoj industriji« v. Richard D. Altick, *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1957., str. 249. Za općenit prikaz uvjeta i načina rada u industriji ranog kapitalizma, v. Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije, Evropa 1789-1848*, prev. Sanja Lovrenčić, Školska knjiga-Stvarnost, Zagreb, 1987.

(povećanje udjela vizualnosti), u svim tim formama prekraćivanje vremena i privatnost čitanja pojedinca u kolektivu ostaju slični.

Na kraju, može se postaviti pitanje o tome što povijest čitanja unosi u proučavanje književnosti. Za razliku od estetike recepcije koja se trudila u čitatelju pronaći korektiv za jednostranosti historističkih i formalističkih tumačenja, tako i povijest čitanja može biti određen korektiv povijesti književnosti, ali na nešto drugačiji način. Ako se prolista mnoge priručnike iz povijesti književnosti, teško se ne složiti s Darntonovom ocjenom o tome da često izgleda kao da povjesničari književnosti »pretpostavljaju kako su tekstovi uvijek djelovali na senzibilitet čitatelja na jednak način«. No, kako na istom mjestu napominje Darnton, i čitanje se »promijenilo kroz vrijeme«.²⁰ Povijest čitanja dokumentira te promjene i na taj način, umanjivanjem stupnja apstraktnosti implicitnih čitatelja prošlih epoha, može biti korektiv za anakronizme povijesti književnosti koji su često proizlazili upravo iz apstrahiranja konkretnih čitatelja povijesnom univerzalizacijom implicitnih čitatelja.

²⁰ Robert Darnton, »What Is the History of Books?«, u: *The Kiss of Lamo-urette*, str. 131.

LITERATURA

- Altick, Richard D., *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1957.
- Barbier, Frédéric, *Histoire du livre en Occident*, Armand Colin, Paris, 2012.
- Cervantes Saavedra, Miguel de, *Bistri vitez Don Quijote od Manche. Dio prvi*, prev. Iso Velikanović i Josip Tabak, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- Darnton, Robert, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Vintage Books, New York, 1985.
- Darnton, Robert, »First Steps Toward a History of Reading«, u: *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, W. W. Norton, New York-London, 1990.
- Darnton, Robert, »What Is the History of Books?«, u: *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, W. W. Norton, New York-London, 1990.
- Eisenstein, Elizabeth, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- Hameršak, Marijana, *Pričalice. O povijesti djetinjstva i bajke*, Algoritam, Zagreb, 2011.
- Hamesse, Jacqueline, »Le modèle scolastique de la lecture«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997.
- Hobsbawm, Eric J., *Doba revolucije, Evropa 1789-1848*, prev. Sanja Lovrenčić, Školska knjiga-Stvarnost, Zagreb, 1987.
- Johns, Adrian, *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*, Chicago University Press, Chicago-London, 1998.
- Jauss, Hans Robert, »Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti«, prev. Benjamin Tolić, u: *Suvremene književne teorije*, ur. Miroslav Beker, MH, Zagreb, 1998.
- Knox, Bernard M. W., »Silent Reading in Antiquity«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, br. 4, 1968.
- »Rezeptionsästhetik und Literaturgeschichte«, *Umjetnost riječi*, 1977., Izvanredni svezak.

- Lakuš, Jelena, »Reading Societies and their Social Exclusivity: Dalmatia in the First Half of the 19th century«, *Libellarium*, br. 1, 2008.
- Lakuš, Jelena – Vukadin, Jelena, »Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća«, *Libellarium*, br. 1, 2012.
- Lyons, Martin, »Les nouveaux lecteurs au XIXe siècle. Femmes, enfants, ouvriers«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997.
- Martin, Henri-Jean, *Histoire et pouvoirs de l'écrit*, Albin Michel, Paris, 1996.
- Ong, Walter J. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Methuen, London-New York, 1982.
- Parkes, Malcolm, »Lire, écrire, interpréter le texte. Pratiques monastiques dans le haut Moyen Age«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997.
- Saenger, Paul, *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press, Stanford, 1997.
- Saenger, Paul, »Lire aux derniers siècles du Moyen Age«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997.
- Svenbro, Jesper, »La grèce archaïque et classique. L'invention de la lecture silencieuse«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997.
- Velagić, Zoran, »Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestoga stoljeća«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 17, 1999.
- Wittmann, Reinhard, »Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle?«, u: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, ur. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Seuil, Paris, 1997.

STUDYING THE RECEPTION AND HISTORY OF READING

Abstract

The article offers a comparison between history of the reading and previous approaches in explorations of reading, such as German »reception aesthetics« or »reception theory«. But while Croatian literary studies were familiar with reception aesthetics already in the early 1970's, the same cannot be said about history of the reading which has attracted more attention in the last few decades. Therefore some typical perspectives and topics in the history of the reading are briefly contoured for such perspectives might be useful in the literary studies, especially given the manner in which history of the reading surpasses and completes reception theory by placing focus on the reading as a social practice and activity.

Key words: reception, history of the reading, meaning, »reading revolutions«